

تحلیل مراسم و آیین سوگواری حضرت ابوالفضل العباس علیه السلام در هندوستان

دکتر فرزانه اعظم لطفی^۱

تاریخ پذیرش ۹۶/۰۲/۱۵

تاریخ دریافت ۹۵/۱۱/۱۲

چکیده

عباس بن علی علیه السلام از قهرمانان ماندگار و شخصیت‌های بی نظیر کربلاست. عباس علیه السلام را مدرسه جوانمردی و برادری و وفا معرفی می‌کنند، شخصیت وی چنان است که ورای گرایش‌های دینی مورد توجه افراد از ادیان و مذاهب مختلف قرار گرفته و از جایگاه خاصی در میان شیعیان و اهل تسنن و غیر مسلمانان هندوستان برخوردار است. فضایل اخلاقی عباس علیه السلام چون کرم و بخشش، عزت، برادری و جوانمردی زبانزد خاص و عام در میان مسلمانان هند است. یاد و خاطره اسوه ایثار در فرهنگ مردم هندوستان در قالب سرودن مرثیه و انجام مراسم و مناسک ویژه در هندوستان، تاکنون با شور و سوز خاصی انجام می‌شود، این پژوهش به بخشی از روایت این فرهنگ می‌پردازد.

واژگان کلیدی: علم حضرت عباس علیه السلام در هند؛ روزه حضرت عباس، کربلای هند.

۱. استاد یار و عضو هیات علمی دانشکده زبان‌ها و ادبیات خارجی دانشگاه تهران

(Farzaneh_azamlotfi@yahoo.com)

بحث و بررسی

داستان روایت عزاداری و مراسم و مناسک محرم در هندوستان بسیار قدیمی و کهن است، اگرچه در طول تاریخ اکثر پادشاهان مغول در هندوستان اهل تسنن بوده‌اند، اما با این وجود حماسه عاشورا با تمام قوت و با شور تمام انجام می‌شود. تا قبل از سال ۱۹۴۷ شیعیان هند به محض رویت هلال ماه محرم با شوری خاص تمام نقاره‌های سنتی را به صدا در می‌آوردند. پس از دیدار ماه، گفتگوهای خوش و شادی‌های دایمی که بخشی از فرهنگ و تمدن خاص و عام مردم هند به شمار می‌آید، همگی تا پایان عاشورا و گاهی تا ۴۰ روز به طور کامل به فراموشی سپرده می‌شد. لباس‌های فاخر و خوش رنگ و زیبا از تن مرد و زن کنار می‌رفت و رخت ساده سیاه جای آن را با افتخار می‌گرفت. بانوان هندی از هر قشر و طبقه و دین و آیین دیگر به آرایش ظاهری نمی‌پرداختند. کوچه و خیابان و بازار و اطراف شهر پر بود از موکب‌هایی از تمامی ادیان. شهر و روستا از چراغ‌های پی‌سوز آنقدر روشن بود که سوزن بر زمین هویدا. شب‌ها از روشنی چراغ‌های روغنی و یا همان پی‌سوز همچو صبح فضای روحانی مجالس عزاداری را روشن نگه می‌داشتند. شیر و شربت و نوشیدنی در موکب‌ها در ایام محرم مهیا بود. موکب‌ها این اشعار بر زبان می‌راندند:

پانی پیو تو یاد کر پیاس امام کی پیاسو سبیل پیه شهیدوں کے نام کی
آب بنوشید به یاد امام تشنه خود، این موکب‌ها به نام شهیدان تشنه آب می‌نوشانند.
این روایت تا کنون در هر ایالت که شیعیان در آن حضور دارند نیز از گذشته تا کنون با احترام به خاندان اهل بیت رعایت می‌شود. مهیشور دیال در کتاب خود تحت عنوان «انتخاب دهلی در جهان» می‌نویسد:

از گذشته دور تا کنون، هندوان و مسلمانان به خصوص شیعیان هند به یاد شهیدان تشنه کربلا در هر جایی آب نذر می‌کردند و تا ده روز مراسم عزاداری با نذر و نیاز همراه می‌شده است. هر شغل و حرفه و طبقه و دین و مذهب با فرهنگ و زبان خاص خود به عزاداری می‌پرداخت و همگی پس از اجرای مراسم در مقابل مسجد جامع در دهلی نوبا اتحاد تمام جمع می‌شدند و علم حضرت عباس علیه السلام را با فریاد "یا ابوالفضل العباس" بلند می‌کردند.

گفته می‌شود سه تن از پندت‌های (کاهنان معبد هندوان) که خود از شاعران کریمه اهل بیت بودند. از سال ۱۹۳۵ تا ۱۹۶۰ میلادی در مراسم عزاداری و بلند کردن در صف اول هیئت برای به احتزاز درآمدن علم حضرت عباس علیه السلام شرکت می‌جستند، نام دوستداران اهل بیت و عابدان معابد از این قرار است:

"پندت تربهون نات زتشی زار"، "پندت برج موهن دتاتریه کیفی"، "پندت امرنات مدن ساحر"، از سال‌های ۱۹۳۵ تا ۱۹۴۷ و ۱۹۴۸ تا ۱۹۸۲ میلادی در آکادمی غالب، ایوان غالب، امامیه حال، دانشگاه دهلی نو و دانشگاه جامعیه ملیه اسلامی، ویلای حسام‌الدین حیدر و در اردو بازار مراسم عزاداری برپا بوده است. (نات، دهرمیندر، نهضت ماندگار امام حسین علیه السلام، ص: ۱۶۷)

عزاداری برخاندان مبارکه اهل بیت در هندوستان به قدمتی ۸۰۰ ساله می‌رسد که هر ساله از ۲۹ ذی‌الحجه علی‌الطلوع آغاز می‌گردد و تا پاسی از شب با مرثیه خوانی و سوز خوانی ادامه دارد، پس از ۸ محرم مراسمی به نام "گشت علم حضرت عباس" در کنار مزار بارگاه "سید میران حسین شهید خنگ سوار" از اردتمندان خاندان اهل بیت با فریاد "یا ابوالفضل العباس" بلند می‌شود. و تا ساعت ۴ صبح زیارت حضرت عباس علیه السلام با سوز و شور خاصی قرائت می‌شود، در مقابل مزار این شخصیت در دهلی از طرفی عزا دارانی که گهواره حضرت علی اصغر علیه السلام را بلند می‌کنند و از سویی دیگر عزادارانی که علم عباس علیه السلام بردوش می‌کشند، با سوز و شور و فریاد بلند در مقابل یکدیگر قرار می‌گیرند و به نوعی با هم عرض ادب "سلام علم" می‌کنند. این مراسم خاص که با شور و عاطفه و عشق خاصی تا پنج صبح برگزار می‌شود.

پس از پایان دهه عاشورا، تمامی متبرکات مراسم از جمله گهواره و پرچم علم، در مقابل درگاه بزرگان و عاشقان اهل بیت در زیر خاک مدفون می‌شود، جایی که متبرکات مراسم عاشورا در آن مدفون می‌گردد را هندیان "کربلا" می‌نامند (همان، ص: ۱۶۸). با این تفسیر گویا هر شهر هند کربلایی است. به گفته شیعیان هند به یاد آب فرات بخشی از متبرکات علم و پرچم‌های عزاداری به آب رودخانه نیز سپرده می‌شود که بدان "ٹھنڈا کرنا" می‌گویند این رسم در کنار رودخانه انجام می‌شود از

معروف‌ترین کربلاهای تاریخی هند جایی که متبرکاتی همچون علم و پرچم و گهواره را مدفون و یا به آب می‌سپارند عبارتند از:

"کربلای دیانت الدوله"، کربلای منشی فضل حسین"، "کربلای حاجی مستیا"، "کربلای امین الدوله"، "کربلای عظیم الله خان" را می‌توان نام برد (کاظمی، فروغ، شاهان اوده و شیعیان "ص: ۲۲۵) ۱۹۹۹)

در مراسم عزاداری سالار شهیدان حسین بن علی علیه السلام، خواجه خواجگان سید معین الدین چشتی اجمیری معروف به غریب نواز ۱۱۹۰ میلادی مراسمی به یاد خاطره وفاداری و جوانمردی حضرت عباس علیه السلام خوانده می‌شود. رباعی به زبان فارسی خوانده می‌شود که بسیار زیباترین خاص و عام است و این رباعی امروزه نیز در فرهنگ مبارزه با ظلم و ستم خواهی در برابریزیدیان زمان همچون انگلیس، در میان مردم آزادی خواه هند نیز سروده می‌شود. به قول مهاتما گاندی، رهبر اصلاح فقید هند "اگر مردم هند به نجات اخروی پایبند هستند باید راه امام حسین علیه السلام و حماسه عاشورا را سرلوح خود قلمداد کنند. حماسه عاشورا ملت هند را به سر منزل مقصود خواهد رساند."

رباعی در وصف حضرت عباس سروده خواجه معین الدین چشتی

شاه است حسین و پادشاه است حسین دین است حسین و دین پناه است حسین
سرداد نداد دست در دست یزید حقا که بنای لا اله است حسین
شیعیان هند به نام امام حسین علیه السلام و حضرت عباس علیه السلام معمولاً در روز عاشورا تا غروب و وقت نماز مغرب و عشا روزه می‌گیرند و لب به آب نمی‌زنند و پس از پایان نماز به خوردن نان ساده همراه با اسفناج پخته بسنده می‌کنند.

گفتنی است سینما و موسیقی که جزو لاینفک فرهنگ و زندگی مردم هندوستان به شمار می‌رود، اما این مردم در ایام محرم از دیدن فیلم و موسیقی با تمام وجود دست می‌کشند و خود را برای غم از دست دادن سالار شهیدان با قلبی آکنده از درد و ماتم با گوش فرا دادن به سوز مرثیه‌ها در ایام محرم خود را آماده می‌سازند.

سید اقبال حیدر یکی از ده‌ها هزار تن از شاعران اهل هندوستان است که روایت

شجاعت و پیکار در جنگ حضرت عباس علیہ السلام را این گونه سروده است .

مسدس حضرت عباس علمدار

صبح عاشور زمانے میں نمودار ہوئی / حرکی سوئی ہوئی تقدیر بھی بیدار ہوئی / فوج
شر لڑنے کو شیر سے تیار ہوئی / شاہ کی فوج بھی آمادہ پیکار ہوئی / اس طرف لشکر اعدا
میں دھل بجنے لگا / اس طرف خیمہ عصمت میں علم سجنے لگا / حضرت زینب کبری
نے سجایا یہ علم / مشورہ بھائی بہن میں کچھ دیر بہم / شاہ اکبر سے یہ بولے ہیں کہا آپ
کے عم / آئے عباس تو فرمانے لگے شاہ امم / چوم کے نام علی لے کے اٹھا لو اس کو / یہ
علم باپ کا ورثہ ہے سنبھالو اس کو / اے زہے مرتبہ و شان علمدار حسین / اے زہے
دبدبہ و رعب فداکار حسین / اے زہے شوکت و اقبال مددگار حسین / اے زہے
وفاداری غمخوار حسین / شہ کی الفت میں دم تشنہ دہانی نہ پیا / جا کے دریا پہ بھی اس
شیر نے پانی نہ پیا / مثل حیدرہ کے جو غازی نے اٹھایا وہ علم / شان اس کی نہیں ممکن
کہ لکھے میرا قلم / یاد آئے جو علی ہو گئیں سب آنکھیں نم / یہ پرچم بنا ملت کے لئے ابر
کرم / آج تک راہ میں حق کی جو قدم اٹھتے ہیں / یاد اس کی ہے جو دنیا میں علم اٹھتے ہیں /
ہاتھ میں لی کے علم پہلے کیا شکر خدا / بہن و بھائی کو مجرا کیا پھر سر کو جھکا / دیکھ کر
سوئے فلک عرض کی اے رب علا / آج ہو جائے حق اس عہدے کا بندے سے ادا /
حشر تک میرا علم ہو اسلام کے ساتھ / جوڑ دی لفظ علمدار میرے نام ساتھ / جلوہ
نور علم کا و علمدار کی شان / سب کو ادا آنے لگی حیدر کرار کی شان / رعب غازی سے یہ
تھی لشکر کفار کی شان / خوف عباس علی فوج پہ یوں طاری تھا / صاف چہروں سے نظر
آتی تھی بیمار کی شان /

پورے لشکر پہ فقط ایک جوان بھاری تھا / سب ہی تھے لشکر شیر میں بے مثل
جواں / عابد و زاہد و پیشانی پہ سجدوں کے نشاں / شان حمزہ تھی کہیں شان تھی جعفر
کی عیاں / کوئی تصویر محمد تھا بفیض یزداں / مگر عباس تھے یوں شاہ کے پیاروں کے لیے

چاند جس طرح سے نکلا ہو ستاروں کے لیے گیسو ایسے کہ نہیں حسن کی جن کے کوئی
حد / ہاتھ وہ دین کی کرتے ہوں جو ہر وقت مدد / تیور ایسے کہ تھے جس طرح شہ بدر و
احد /

پورا لشکر بھی اگر آئے تو یہ غالب ہے / یہ تمنا نے علی ابن ابی طالب ہے / صبح سے
شام تلک ہوتی رہی جنگ ہم /

بھاگتے پھرتے تھے میدان میں ہر سوا ظلم / ناصران شہ دین لڑتے تھے با عز و حشم
/ سر پہ تھا سایہ فکن حضرت غازی کا علم / لشکر شام جو دیتا تھا دبا پی دیکھی / سب نے
لاکھوں سے بہتر کی لڑائی دیکھی / نور افشاں رہا تا عصر یونہی حق کا علم / رکھ لیا غازی کی
طاقت نے شجاعت کا بہرہم / ناصران شہ دین چونکہ تھے تعداد میں کم / عصر تک
صرف علمدار تھا یا شاہ امم / سو گئے داد و فادے کے وفا حسن / سوئے جنت گئے سب
یاور و انصار حسین /

پیاس سے خیمہ عصمت میں تھا اک حشر بہ پا / بیچے چیں تھے پانی کے لئے حد
سے سوا / اک طرف فوج کی یلغار وہ جنگی باجا / عرض کی شہ سے یہ عباس نے اے شاہ
بدا / شورا شرار سے دم میرا گھٹا جاتا ہے / اب اجازت ہو کہ یہ قلب پھٹا جاتا ہے
/ حیف صد حیف کہ غازی کو اجازت نہ ملی / لشکر شر کو سزا دینے کی مہلت نہ ملی
/ کوفے تک ان کو بھگا دینے کی فرصت نہ ملی / فوج دشمن کو فنا کرنے کی صورت نہ ملی
/ شہ نے فرمایا کہ بھائی بھی ہو جرار بھی ہو / کیسے جانے دوں تمہیں تم تو علمدار بھی
ہو / عرض عباس نے کی بادشہ عرش و قار / اب وہ لشکر ہے کہاں جس کا تھا میں پرچم
دار / سو گئے داد و فادے کے وہ سارے جرار / میں بھی پاس ان کے پہنچ جاؤں تو
آجائے قرار / بس فقط آپ کی نصرت سے مجھے کام رہے / جان دوں آپ کے قدموں پہ
میرا نام رہے / شاہ بولے کہ اجازت تو نہ دوں گا تم کو / پیاسے بچوں کے لیے پانی کی تدبیر
کرو عصر کا وقت بھی نزدیک ہے یہ تو سونچو /

وعدہ بندے کا جو خالق سے ہے وہ پورا ہو / کس طرح آج بھلا وعدہ وفائی ہوگی / تم

لڑے گرتو کئی دن یہ لڑائی ہوگی / پانی لانے کے لئے حکم جو غازی کو مل / یک مشکیزہ مجھے دو یہ سکنے سے کہا / لا کے بچی نے وہ مشکیزہ جو عمو کو دیا / آپ نے اس کو محبت سے علم میں باندھا / ایک الفت کا نگینہ ہے ہمراہ / آج تک مشک سکنہ ہے علم کے ہمراہ / لے کے مشکیزہ جو غازی سوئے دریا پہونچا / شامیوں کے لئے پیغام اجل آپہونچا / کوئی بھاگا کوئی سوئے سقر جا پہونچا / غلغلہ حملے کا تا سرحد کوفہ پہونچا / کوی پرہ نہ رہا ظلم کا لشکر بھاگا / نہر کا سویا ہوا تھا جو مقدر جاگا / رخس پانی میں گیا آپ کا با جاہ وحشم / چومے دریا نے بن ساقی کوثر کے قدم / پیا سے بچوں کا خیال آیا ہونیں آنکھیں / بھر چکا مشک کو پانی سے جو سقائے حرم / جھک کے اک مرتبہ چلومیں اٹھایا پانی / سارے دریا کا یکایک سمٹ آیا پانی / اے زبے صل علی شان وفا ئے عباس / جا کے دریا بھی پیا سے نکل آئے عباس کون کر سکتا تھا یہ کام سوائے عباس / آج تک کرتا ہے ہر شخص ثنا ئے عباس / ہے ابھی سید کونیں کا کنبہ پیا سا / کیسے پی لوں کہ ابھی ہے میرے آقا پیا سا / بھر کہ مشکیزہ چلے جانب خیمہ حضرت / بولے پرچم کہ اب مل گئی مجھ کو فرصت /

بس ذرا دیر میں ہے ختم تیری بھی خدمت / اب سجا جائے گا تو ہوگا جو وقعت رجعت / حکم سے رب کے وہ میدان میں لائے گا / آخری حجت حق آ کے اٹھائے گا تجھے اس گھڑی نکلیں گے پرچم تیرے دل کے ارماں / دست معصوم میں ہوگا بہ فیض یزداں / انتقام شہ مظلوم کا ہوگا ساماں / اپنے انجام کو پہونچے گا ہر این بدایماں /

صاحب الامر سے کہنا جو کیا تھا میں نے / ہاتھ کٹنے پہ بھی پرچم کو سنبھالا میں نے / باتیں ہوتی تھیں علم سے کہ ہوا حشر بپا / شام کی تیرہ گھنٹوں نے قمر کو گھیرا / ناوک و تیرہ و شمشیر کا ایک مینہ برسا / فکر عباس کو یہ تھی کہ بچے مشکیزہ / خشک ہے نہر حیات اس کو روانی مل جائے / پیا سے بچوں کو کسی طرح سے پانی مل جائے / فکر میں تھا علم و مشک کی غازی سرشار / صرف نیزہ تھا فقط پاس نہیں تھی تلوار /

ہر طرف سے ہوا حملہ جو چلے وار پہ وار / حکم معصوم تھا لڑنا نہ کہیں تم زنہار / اس لئے شیر نہ وہ برس پیکار ہوا / ہاتھ جیسے ہی کٹے جعفر طیار ہوا / حرف شکوے کا زبان سے نہ نکالا اس نے / ہاتھ کٹنے پہ یہ اعجاز دکھایا اس نے / سینے سے مشک سکینہ کو بچایا اس نے / کٹے ہاتھوں سے پرچم کو بھی روکا اس نے / عقل حیران ہے میدان میں جو کام ہے اس کا / سرفہرست وفاداروں میں نام اس کا / ناگہاں تیر جو ایک مشک سکینہ پہ لگا / پانی سب بہ گیا عباس کا دل ٹوٹا گیا / گرز سے ایک نے حملم سراقدس پہ کیا / پشت دہوار پہ پھر غازی سے ٹھہرا نہ گیا / دی صدا جاتا ہوں اب میں میرے مولا رخصت / حق نصرت نہ ادا ہو سکا آقا رخصت / شان عباس میں جو مرثیہ لکھا اس دم / کرے منظور جو اس کو میرا مولا اس دم / آخرت تک کا یہ ہو جائے سہارا اس دم / جب تلک شاہ شہیداں کا یہ غم باقی ہے / مشک کا تذکرہ باقی ہے علم باقی ہے /

مضمون مسدس حضرت عباس علمدار

صبح عاشورا فرا رسیدہ است، حراکنون بہ بیداری رسیدہ است. لشکر دشمن آمادہ نبرد می شود و در مقابل لشکر امام حسین علیہ السلام نیز آمادہ نبرد می شود. در حالی کہ صدای دہل جنگ بلند می شود و رجز خوانی قدرت پوشالی دشمن بہ گوش می رسد، در آنسوی لشکر اہل بیت، در خیمہ عصمت و طہارت و پاکی، علم ہا را تزیین می کنند. حضرت زینب کبری علیہا السلام علم را تزیین می کند. او با مشورت برادر بزرگوار خود آداب بلند کردن علم را بہ جای می آورد. حضرت عباس علیہ السلام می فرماید بر علم بوسہ زیند و او را بلند کنید. ایشان می فرمایند: مراقب باشید و بہ خاطر بسپرید کہ این علم از پدر ما بہ ارث رسیدہ است.

سلام و درود بر شان علم دار حسین

سلام و درود بر شجاعت و درایت و فداکاری حسین

سلام و درود بر شوکت و اقبال حسین

سلام و درود برشان و وفادار برادر غمخوار حسین
 سلام و درود برآنکه شاه الفت است، آنکه تشنه بود اما آب ننوشید
 سلام و درود برشیر خدا که تشنه لب در کنار دریا ایستاد و لب بر آب نزد
 او همچون حیدر کرار علم را بلند کرد چهره حضرت عباس علیه السلام این عابد و زاهد و
 مجاهد همچون حمزه و جعفر طیار و حضرت محمد مصطفی صلی الله علیه و آله با فیض یزدان پاک
 در میان لشکر همچون ماه می درخشید. حضرت عباس علیه السلام خطاب به خداوند می فرماید:
 بارالها علمی را که به دست من به امانت سپرده ای، تا حشر به دستان من همراه با
 عظمت اسلام سرفراز نگه دار.

ایثار نفس کمال ایثار است که در شخصیت والای ممتازی چون حضرت
 ابوالفضل علیه السلام به ظهور می رسد. حضرت با وجود جدا شدن دست از بدن مبارک و
 عمود آهنی برفرق و تیر بر چشم و برمشک آب، صدها تن از دشمنان را به هلاکت رساند.
 او بر اوج قلعه عرفان صعود کرد او با نفس خود هم کلام می شود که ای نفس بعد از
 حسین علیه السلام تو ارزشی نداری و تو بعد از وی نباید باقی بمانی. حسینت تشنه لب است و
 در خطر مرگ.

ابا عبد الله الحسین علیه السلام قصد بردن عباس علیه السلام به سوی خیمه ها کردند اما او فرمود: بردن
 من با پیکر خون آلود بر توانایی دشمنان می افزاید، بعد آنکه به سکینه وعده آب داده بودم
 اکنون شرمسارم.

حضرت عباس علیه السلام در حال حیات و ممات نماد شجاعت، حمیت، ایثار و دلیری و
 مردانگی در میان انسان و انسانیت و جهان است.

آری، حضرت عباس علیه السلام اسوه حق اهل بیت این گونه با این اوصاف در میان مردم و
 فرهنگ هندوستان در زبان شعرو در سوز و شور مرثیه در مراسم عاشورا و تاسوعا این گونه
 یاد می شود.

نتیجه گیری

آیین عزاداری حسینی در سرزمین هفتاد و دو ملت هندوستان اکنون در بهترین

وضعیت خود سر می برد. عزای حسینی بزرگ‌ترین آیین اجتماعی دینی است که با برکت بیداری و مبارزه برزور و زر و ادبیات صلح و تسلیم نشدن و سرتعظیم فرود نیاوردن در برابر ظالم نخست یزید و یزیدیان زمانه قلمداد می‌شود.

از آنجایی که فرهنگ کهن و اساطیر هند بر پایه پیروزی خیر بر شر استوار است، لذا درک پیروزی خیر و پاکی اهل بیت به سرکردگی و رهبری سالار شهیدان دارای قداست ویژه‌ای است، تا جایی که رهبر فقید هند مهاتما گاندی سعادت اخروی ملتش را در دل سپردن به درگاه کربلا و یاران همیشه حق اهل بیت معرفی می‌کند. حتی در هنگام مبارزه با استعمار انگلیس سرداد و تن داد و نداد دست در دست یزید آوازه و شعار مردم برای احقاق حق از سلطه پلید دولت انگلیس بوده است. مرثیه سرایان از هر طبقه و قشر و فرهنگ و دین برای سرودن پیروزی خیر بر شر از یکدیگر پیشی گرفته و بر این باورند که کربلا درس‌گاه ادبیات صلح و روشنایی حق تا ابد است. حضرت عباس علیه السلام نیز اسطوره همیشه جاوید وفاداری در برادری و شجاعت در طول زمان خواهد بود.

منابع

- اسماعیل پور، محمد مهدی (۱۳۸۵) ایثار و عرفان، انتشارات نوید شیراز.
- انصاری، نرگس (۱۳۸۹) عاشورا در آینه شعر معاصر، مجتمع فرهنگی عاشورا.
- خدایار، دادخدا (۱۳۸۲) عرفان شهادت، نشر شاهد.
- شمس الدین، ایت الله شیخ محمد مهدی (۱۳۸۴) "رخداد کربلا در نهاد توده‌ها" (مترجم محمد جواد معموری) انتشارات کلمه الحق.
- کاظمی، فروغ (۱۹۹۹) شاهان اوده اور شیعیت، ناشر عباس بک ایجنسی درگاه حضرت عباس رستم نگر، لکھنؤ ہندوستان .
- محدثی، جواد، (۱۳۸۵) فرهنگ عاشورا، نشر معروف .
- محمد زاده، مرضیہ (۱۳۸۹) عاشورا در شعر و فرهنگ عامہ "مجتمع فرهنگی عاشورا .
- ناتھ؛ دہر میندر (۲۰۱۳) عزاداری امام حسین ایک آفاقی تحریک، انتشارات الہدی، دہلی نو ہندوستان .
- ناتھ؛ دہر میندر (۲۰۱۴) چراغ ہدایت حضرت امام حسین، خانہ فرهنگ جمہوری اسلامی ایران، دہلی نو .

